

Fónai Mihály: Az értelmiségkép változásai a poszt–szocialista átmenet publicisztikájában¹

1. Az értelmiség fogalma

Az értelmiség fogalmára vonatkozó kutatásaimat korábbi OTKA – pályázatomban (F4818) keretében írt kandidátusi disszertációmban foglaltam össze. Jelen zárójelentés, illetve az annak az alapját képező kutatás során részben e, korábbi eredményeim alapján fogalmaztam meg a kutatási célokat és hipotéziseket, konceptualizáltam a főbb fogalmakat.

Az értelmiséggel foglalkozó szakirodalomban nem található általánosan elfogadott meghatározás a *"mi az értelmiség"*, vagy *"ki az értelmiségi"* kérdésekre. Ennek számos oka lehetséges, így pl. az értelmiség történeti alakváltozásai, funkcióváltozásai és regionális típusai mindenképpen befolyásolják a kérdésre adható választ. Az értelmiség–definíciók és értelmiségi önmeghatározások jellegzetesen valamelyik funkcióját, specifikumát, történeti, struktúrabeli sajátosságát emelik ki az értelmiségnek.²

A fogalmi, definiálási kérdések között kardinális az értelmiség eltérő típusainak, így az intelligenciának, az intellektueleknek és a professionals–nek a meghatározása. A hazai értelmiségkutatások a nyolcvanas évek végétől legelterjedtebben Konrád György és Szelényi Iván értelmiség fogalmát, pontosabban értelmiség felfogását fogadják el. Konrád és Szelényi az értelmiség tudásának jellegzetessége, annak transzkontextuális jellege mellett az értelmiség teleokratikus sajátosságaira helyezi a hangsúlyt. *Szelényi* ismert modelljében az értelmiség eltérő típusait elemzi, megkülönböztetve az értelmiségieket, mint az „eszmék embereit”, a szakembereket, mint a piaci kapitalizmus értelmiségét, és az intelligenciát, mint a tudásuk teleológiai összetevőjét megőrző kelet-európai értelmiségieket (Szelényi, 1990).

Jelen kutatásunk eredményei azt igazolják, hogy a magyar értelmiség, és *különösen az értelmiségi elitek értelmiségképét meghatározó módon alakítja az értelmiség „történeti típusainak” énképe és szerepkészlete*, ami a magyar értelmiségtörténet sajátosságaival együtt lényeges *kulturális törésvonalat is eredményez*. A „történeti értelmiségtípusok” kimutatható érvényesülése miatt a továbbiakban azok főbb jellegzetességeit vázolom fel.

Az értelmiség három történeti típusa a *Konrád–Szelényi* – tézis alapján (Konrád–Szelényi, 1989) az értelmiség nem–fogalmának és genetikus fogalmának a viszonyaként, valamint a "télosz" és a "techné", mint alapfunkciók történeti változataiként értelmezhető.

Az értelmiség nem–fogalmával az értelmiségnek a kultúrával, az eszmékkel és a célokkal összefüggő funkciói magyarázhatók. Ebben a megközelítésben az értelmiség eredendő funkciói a kultúra, az eszmék és a célok "termelése" és közvetítése. E funkciók, miközben jellegzetesen a télosszal függnek össze, a techné által is jellemezhetőek.

A nem–fogalom történeti stációinak épp az a sajátossága, hogy az eredendően a télosszal összefüggő funkciók a technéhez kapcsolódnak. Ez egyben a történeti magyarázata a funkciók önállósodásának, majd rend, – réteg – és osztályképző hatásának. Történeti példával élve: az egyiptomi "földmérők" tudása legalább annyira a télosz, mint a techné által meghatározott,

¹ A T032794. számú OTKA kutatás zárójelentése alapján.

² Az értelmiség fogalmával könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Kandidátusi disszertációmban nagyszámú hazai és nemzetközi irodalmat dolgoztam fel, az értelmiség fogalmának a „történeti típusok” felőli közelítését is ezekre az elemzésekre alapozom. Dolgozatomban több tucat szerző értelmiségelméletét elemeztem., ezekre terjedelmi okok miatt nem térek ki.

míg a 19. század "inzsellérei" mindinkább szakemberek, a techné megtestesítői. Így a nem-fogalom révén leírható értelmiségi funkciók történeti alakváltozásainak iránya a professzionalizálódás, még akkor is, ha maga a professzió a télosszal jellemezhető.

Az értelmiség *három történeti alaptípusának* az útja a 18.–19. századtól vált szét. Ezt követően eltér a társadalomszerkezetben elfoglalt helyük, funkcióik és az arculatuk – valamint identitásuk is. Az ipari forradalomnak a "techné" által jellemezhető szakembere szinte semmiben nem emlékeztet a francia felvilágosodás forradalmasodó "entellektüeljeire". A *professionals* kategóriák – így pl. az orvosok, jogászok, mérnökök – miközben a társadalomban betöltött funkcióikat illetően professziójuk révén írhatóak le, látszólag paradox módon rendies jegyeket hordoztak. Ennek magyarázata, hogy a legkorábban professzionalizálódott csoportok – melyek munkája iránt a legspecializáltabban alakult ki konkrét társadalmi igény – önállóvá válása még a rendi társadalom keretei között ment végbe, így ez későbbi habitusukra és szakmai szerveződéseikre is hatással volt.

Az értelmiség másik nagy történeti típusának, az *intellektuellnek* a megjelenését a francia forradalmat megelőző időszakra és részben a felvilágosodásra datálja a szakirodalom egy része. Az intellektuel, mint típus jellemzőinek egy része is ekkor alakult ki: az intellektuelek az értelmiség szellemi és morális elitjeként jelentek meg, és önmagukat is annak fogadták el. A későbbi intellektuelek előfutárai társadalomkritikai szerepet, a forradalmi változtatások feladatát és általában az új melletti elkötelezettséget vindikálták önmaguknak. Reprezentánsai filozófusok, társadalmi gondolkodók, művészek voltak. E típus a 19. század szinte valamennyi forradalmi mozgalmában, forradalmában jelen volt, mint e forradalmak szellemi, eszmei vezetője, a forradalmak céljainak megfogalmazója. Az intellektuel a 19. század végére a nyugat-európai társadalmak átalakulásával és "tömegesedésével" párhuzamosan mindinkább a klasszikus, "örök emberi értékek és célok" megfogalmazójává vált. Az intellektuel a társadalom "tömegesedésének" a hatására – amely a piac és a kiépülő tömegdemokrácia képében köszöntött be – e jelenségeket eszmerendszerében, gondolati rendszerében, értékrendszerében megkérdőjelezte, azokkal szembekerült. Az intellektuel fokozatosan veszítette el – főként forradalmi – aktivizmusát, és vált befelé fordulóvá, látszólag "társadalom idegenné", miközben megőrizte a társadalmi problémák iránti érzékenységét.

Az értelmiség harmadik történeti típusa, az *intelligencia*, Kelet-Európában alakult ki. Számos vonásában emlékeztet az intellektuelre – így pl. a társadalmi problémák iránti nyitottságában –, de az értelmiség e két típusa között több a különbség, mint a hasonlóság. Ennek magyarázata azokban a társadalmakban rejlik, amelyekben az intelligencia létrejött. E társadalmak kettős – és torlódott szerkezetűek, gyengén vagy egyáltalán nem polgárosodottak, társadalomszerkezetük félféudális jellegű. Az intelligencia ezeknek a félféudális társadalmaknak a sajátosan "társadalmon-kívüli" jelensége, létrejöttében paradox módon nagy szerepe van a lesüllyedő, státuszát és vagyonát veszítő nemességnek. Társadalmi eredetének dacára a kelet-európai intelligencia kezdettől szerepet vállalt és jogot vindikált magának e társadalmak átalakítására, modernizálására. A modernizálás társadalom átalakító szerepét és annak vezetését önmagának fogalmazta meg és misszióként értelmezte. Célja a fennálló rendszer megváltoztatása és/vagy a nemzeti függetlenség kivívása, melyet saját vezető szerepével vélt megvalósítani. Az intelligencia a kelet-európai társadalmak többé-kevésbé hiányzó polgári osztályai, rétegei helyett lépett fel, a "misszió" mellett azok "pótlékeként" szerepelt. A társadalom-átalakító szerep célja történetileg rövid idő alatt megváltozott, a régió "nyugatos" értelmisége által hön ohajtott kapitalista modernizációt felváltotta annak szocialista válfaja (a narodnyik és "népi" irányzatok kezdettől elutasították mindkét modernizációs alternatívát és társadalmi berendezkedést).

2. A poszt-szocialista átmenet jellegzetességei és területei

A poszt-szocialista átmenetet jelen záró tanulmányban csak mint értelmezési keretet elemzem. A szakirodalomban elsősorban az átmenet területeinek jellegzetességeit elemzik, így a *politikai rendszerváltást*, a politikai rendszerváltáshoz vezető utat, a rendszerváltás szereplőit és *intézményes változásait*, majd a kialakuló politikai intézményi struktúrákat. Ebben a megközelítésben a rendszerváltásnak jelentős irodalma van³. A poszt-szocialista átmenet egyéb területei közül ugyancsak részletesen elemzi a szakirodalom a *gazdasági átmenet* sajátosságait, az intézményi változásokat, a *privatizációs folyamatokat*, és a kialakuló *újkapitalizmus gazdaságának* működését. Részben a jelzett folyamatokkal összefüggésben került sor a *társadalomszerkezet* átalakulásának vizsgálatára is, az átalakuló társadalomszerkezet új, *strukturális csoportjainak* a meghatározására. A társadalomszerkezeti elemzések között kiemelt szerepet kapott az *elitek elemzése*, ami szorosan összefüggött a *hatalmi szerkezet és a gazdaság átalakulásának* a vizsgálatával is. A kutatások egy csoportja az *értékek és normák* alakulásával foglalkozott; a kilencvenes éveket az értékek és normák esetében a társadalmi anómiával jellemezték.

Jelen zárótanulmányban a poszt-szocialista átmenet területeinek főbb vonásait *Kornai János* modellje alapján vázolom. Az átmenet korszakolása még nem kialakult a hazai politikatudományban. Témánk szempontjából *Szelényi Ivánnak* az értelmiség helyzetére vonatkozó téziseit fogadom el az átmenet korszakolására; ez módot ad az értelmiségkép változásainak a jellemzésére is. Szelényi a kilencvenes évek elején az értelmiség *dominanciáját* elemzi (Konrád–Szelényi, 1992) a kilencvenes évek közepén pedig a *menedzser kapitalizmussal* jellemzi a kialakult gazdaságot, a társadalomszerkezetet és az értelmiség egyes csoportjainak a helyzetét. A kilencvenes évek utolsó harmadára a kutatók többsége a politikai intézményrendszerek kiépültsége és a gazdaságban végmenet folyamatok hatására (pl. a magántulajdonnak a gazdaságban kialakult aránya) alapján a *poszt-szocialista átmenet lezárulását* fogadja el (Kovách, 2002., Szalai, 2001). Az egyes korszakok eltérő helyzetet jelentettek a különböző értelmiségi csoportok számára, ami mindenképpen befolyásolta értelmiségképüket is. Mivel a poszt-szocialista átmenet, mint korszak lezáródásáról még nem alakult ki konszenzus, az értelmiségképre vonatkozó hazai vitákat és írásokat a kilencvenes évek végéig elemezzük.

A továbbiakban *Kornai János* modelljét (Kornai, 1997) ismertetem röviden. Kornai a szocialista és a kapitalista rendszer sajátosságait és eltéréseit 5. „blokk” eltéréssel, azaz a politikai hatalom, a tulajdon, a koordináció modellje, és a gazdaság milyensége és működése alapján jellemzi.

³ Többek között: Almond G., Ágh Attila, Andorka Rudolf, Arato A., Arendt H., Bauer Tamás, Beck, U., Berend T. Iván, Bozóki András, Böröcz József, Csizmadia Ervin, Debreczeni József, Diamond L., Eyal G., Fehér Ferenc, Ferge Zsuzsa, Fricz Tamás, Garton Ash T., Gázsó Ferenc, Hankiss Elemér, Kis János, Kolosi Tamás, Kornai János, Kovách Imre, Körösenyi András, Lengyel László, Lomax B., Míszlivetz Ferenc, Pokol Béla, Révész Sándor, Romsics Ignác, Róna-Tas Ákos, Schmidt Mária, Sükösd Mihály, Szabó Máté, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván, Tellér Gyula, Tóth Gy. László, Tőkéczi László Vajda Mihály.

A szocialista rendszer sémája

1. Blokk	2. Blokk	3. Blokk	4. Blokk	5. Blokk
A marxista-leninista → párt osztatlan hatalma	Az állami és kvázi-állami → tulajdon uralkodó pozíciója	A bürokratikus koordináció → túlsúlya	Puha költségvetési korlát; → Gyenge árérzékenység; Tervalku; Mennyiségi hajsza	Krónikus hiánygazdaság, eladók piaca; Munkaerőhiány és kapun belüli munkanélküliség

A kapitalista rendszer sémája

1. Blokk	2. Blokk	3. Blokk	4. Blokk	5. Blokk
Magán-tulajdon → és piacbarát politikai hatalom	A magán-tulajdon → uralkodó pozíciója	A piaci koordináció → túlsúlya	Kemény költségvetési → korlát Erős árérzékenység	Piaci egyensúly; Nincs krónikus hiány, vevők piaca Tartós munkanélküliség; Konjunktúra Hullámzások

A Kornai-modell segítségével jól jellemezhetők a magyar poszt-szocialista átmenet periódusai is, hisz a két rendszer jellemző vonásainak az aránya mintegy indikátora az átmenet egyes fázisainak; így pl. a magántulajdon és az állami tulajdon aránya jellemzi a menedzserkapitalizmus, vagy a „tisza” újkapitalizmus korszakát. Kornai tanulmányai az egyes „blokkok” jellemzése mellett a politikai rendszerváltásban és a gazdasági rendszerváltásban résztvevő elitek problémáit, a demokrácia kérdéseit, mint az 1. blokk meghatározó vonásait, valamint az átmenet típusait is elemzik.

3. A kutatás eredeti értelmezési keretei

3.1. Kiinduló hipotézisek

Az értelmiségképnek a változásaira vonatkozó *hipotéziseinket*, melyeket a kutatás pályázati anyagában is bemutattunk, korábbi kutatásaimra alapoztuk. Ezek a hipotézisek a következők voltak:

- A „klasszikus” értelmiségkép felbomlása, az egységes értelmiségi kultúra differenciálódása,
- az értelmiség, mint strukturális csoport felbomlása,
- az értelmiségi elitek értelmiségképének alapvető differenciálódása,
- az értelmiség professzionalizálódása,
- az értelmiségkép kulturális törésvonalak alapján történő dichotomizálódása.

3.2. Az értelmiségi szerepek és az értelmiségfogalom. Az alkalmazott módszer.

A kutatás értelmezési kereteit az *értelmiségfogalom* és az *értelmiségi szerepek* konceptualizálása mellett az értelmiséggel összefüggő „*tematikák*” meghatározása jelentette.

Az értelmiség *fogalmára* vonatkozóan a témavezető korábbi kutatásaira vonatkozóan megállapíthattuk a már kifejtett gondolatokat: az értelmiségszociológiában, az értelmiséggel foglalkozó szakirodalomban *nincs általánosan elfogadott definíciója az értelmiségnek*. az értelmiséggel foglalkozó írások az értelmiség szerepére, funkcióira, típusaira fogalmaznak meg téziseket és teóriákat, melyek között nagyon lényeges különbségek érvényesülnek (lásd erről pl. Szelényi Iván és Körösi András, A. Gella, J. Szacki, G. Huszar vagy J. Szepeanski írásait). Az értelmiségre vonatkozó szakirodalomból a már elemzett *történeti értelmiségi típusok* jellemző vonásai emelhetők ki, amelyek az értelmiség eltérő társadalmi és történeti helyzetére is reflektálnak. Kutatásunk során az általunk elemzett írásokban is az *értelmiség történeti típusainak a lényegesen eltérő szerepfelfogásait és az ebből fakadó, lényegesen eltérő értelmiségképet* találtuk. Az értelmiségképre vonatkozó kutatásunk meghatározó kérdése volt, hogy *milyen írásokat sorolunk az elemzési körbe*. A kutatás során két klasszifikációs eljárásra volt lehetőségünk:

- az eddigi kutatási tapasztalataink, ismereteink alapján már megismert irodalom újabb elemzésére,
- szakirodalmi adatbázisok elemzésére.

A második körbe azok az irodalmak tartoztak, amelyeket az értelmiségkép változásai szempontjából még nem elemeztünk, illetve a kutatás során elemeztük először. Elsősorban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, mint szociológiai gyűjtőkörű könyvtár adatbázisára támaszkodtunk. Ez azt is jelentette, hogy *az értelmiséggel foglalkozó írások esetében elfogadtuk a szerzők klasszifikációját: ha a szerzők saját írásukat az „értelmiséggel foglalkozó írásként” értelmezték, – ennek megfelelően a FSZEK adatbázisa is akként fogadta el azt – az bekerült az elemzett írások körébe*.

Az értelmiségi szerepek elemzése esetében a korábbi kutatási eredményeim alapján definiált *értelmiségi szerepeket* fogadtuk el elemzési keretként. Az értelmiségképet mint *értelmiségi szerepeket* fogadtuk el, azaz kutatásunk során az értelmiségnek tulajdonított szerepeket feleltettük meg az egymástól lényegesen eltérő értelmiségképek tartalmi elemeiként. Ez az értelmiségi szerep tipológia az értelmiség három, „történeti” típusának sajátosságait veszi alapul. Az egyes típusok egymástól arculatukban, történeti útjukban, társadalomszerkezeti helyükben és identitásukban, szerepfelfogásukban lényegesen eltérő értelmiségi szerepekkel inkább jellemezhetők. Ez nem jelenti azt, hogy az értelmiségi szerepek kizárólagosan jellemeznének egyfajta értelmiséget, és fordítva, az értelmiség valamely történeti válfaja kizárólagosan csak egyfajta szerepkészlettel lenne leírható. Az értelmiségi szerepek egy csoportja pedig, úgy tűnik, generális módon hat, amit az értelmiség nembeli sajátosságaival magyarázhatunk; e szerepek a kultúrához és a társadalmi „célok” létrehozásához kapcsolódnak, és bizonyos módon, de nem kizárólag jelzi e szerep érvényesülését az „egységes értelmiségi kultúra”.

Az egyes értelmiségi szerepekhez *tartalomelemzési kategóriarendszert* dolgoztunk ki, amellyel az egyes írások értelmiségképét, az értelmiség típusait, illetve az értelmiségi szerepeket szándékoztuk feltárni. *Kutatásunk módszere ennek megfelelően a tartalomelemzés volt*.

Ahogy arra utaltam, a kutatás során az értelmiségképet értelmiségi szerepekként értelmeztük, melyek felfoghatók *értelmiségtípusként* is. Az ismertetett értelmiségi szerepek egyben az értelmiség történeti típusaival is szoros kapcsolatot alkotnak.

Az értelmiségi szerepek vázolt modelljében a szerepek öt csoportba sorolhatók.

- *Generális értelmiségi szerepek* (és funkciók), melyek kialakulása az értelmiség nem-fogalmával függnek össze; e szerepek (és funkciók) történetileg megelőzik az európai értelmiségnek az elmúlt, két évszázadban kialakult típusainak a létrejöttét. Ide sorolható az *eszmék és a kultúra létrehozásával összefüggő szerepek*, valamint az „*innovátori*” és „*kreátori*” szerepek.
- *Az intelligenciával, mint értelmiségtípussal összefüggő szerepek*: ide sorolhatók a „*vátesz és a misszionárius*” szerepei.
- *Az intellektuella, mint értelmiségtípussal összefüggő szerepek*: ide sorolhatók az „*élő lelkiismeret*” és az „*antipolitikus*” szerepei.
- *A professionals-szal, mint értelmiségtípussal összefüggő szerepek*: ezek a „*szakértő – tervező – technokrata*” szerepei.
- *Több értelmiségtípus* esetében megjelenő szerepek. A „*társadalomkritikus*” szerepkészlete mindhárom értelmiségtípus esetében érvényesül, ám azok között a társadalomkritika ellenére lényeges különbség van. Az intellektuel társadalomkritikai szerepét a szemlélődő magatartás, és az outsider álláspont jellemzi, ami miatt e szerepét kezdettől komolyan támadják és megkérdőjelezzik. Az intelligencia társadalomkritikai szerepe sokkal „*aktivistább*” és konkrétabb, míg az intellektuel általánosan elvont célok és elvek nevében fogalmazza meg kritikáját, addig az intelligencia mindig valamilyen közösség, társadalmi csoport nevében lép fel, annak az érdekeit képviselve válik „*aktivista kritikussá*”. A professionals magát a társadalomkritikát is szakmai kérdésként kezeli, egy adott szakma szempontrendszer alapján fogalmazza meg „*technokrata*”, „*szakértő*” kritikáját. Hasonló a helyzet a „*szürke eminenciással*” is. E szerep ráadásul szorosan összefügg az értelmiség, illetve az egyes értelmiségi csoportok társadalmi helyzetével is, azaz gyakran valamilyen, speciális társadalmi helyzetet fejez ki, pl. a Mannheim – féle „*szabadon lebegő*” értelmiséget, a Gramsci – féle „*organikus értelmiséget*”, vagy a Bell – féle „*technokratát*”. Úgy tűnik, ez az értelmiségi szerep sokkal inkább e sajátos társadalmi, társadalomszerkezeti helyzettel magyarázható, mintsem az egyes értelmiségtípusok értelmiségképével és értelmiségi szerepeivel. Ráadásul e szerep az értelmiség nem – fogalmából ered, azaz a „*szürke eminenciási*” szerepet a célok és eszmék megfogalmazása, a kultúra létrehozása és közvetítése is jelenti, azaz az összesség nevében szóló értelmiséget. Az egyes értelmiségtípusok esetében mindig valamilyen más szereppel kapcsolódik össze, így pl. a küldetéstudattal, vagy a kritikai szereppel, esetleg a „*technokrata*” szerepfelfogással.

Az értelmiségi szerepek vázolt sajátosságai miatt az értelmiségkép vizsgálata és milyenségének megítélése együtt jár a szerepek sajátosságainak és tartalmának elemzésével.

3.3. Az értelmiséggel foglalkozó írások tematikai csoportjai

Az értelmiséggel foglalkozó írásokat – melyeket a vázolt klasszifikációs elvek alapján vontunk be a vizsgálati körbe – korábbi kutatásaim alapján a következő tematikus csoportokba soroltuk:

3.3.1. Az értelmiség és a hatalom viszonyának kérdése a kései államszocializmusban

3.3.2. A kései államszocializmus hatalmi elitjének rekrutációja

- 3.3.3. Az elitek cirkulációja a kilencvenes években
- 3.3.4. Az értelmiség mint középosztály, az értelmiség polgárosodása
- 3.3.5. „Média-háború” és „kulturharc” a kilencvenes években
- 3.3.6. Az értelmiség szerepeiről folyó viták
- 3.3.7. Tudás-és tudományszociológiai írások

Az elemzésbe bevont írásokat az értelmiségi szerepekre vonatkozó kategóriák mellett a tematikai csoportokba való besorolással is elemeztük.

4. Az értelmezési–elemzési keret változásai

A kutatás során viszonylag jelentős mértékben változtak a kutatás értelmezési és elemzési keretei. Erre az egyes beszámoló jelentésekben is utaltunk. Milyen pontokon, és miért változtak az értelmezési és elemzési keretek?

4.1. Az elemzésbe bevont tanulmányok és források köre

Az „értelmiség” kulcsszóra a különböző adatbázisok a megfelelő klasszifikáció alapján *többezés nagyságrendű irodalmat* adnak meg, ami a kutatás első fázisában a bevont írások körének korlátozását eredményezte (a kutatási részbeszámolóban ezt jeleztük). Ez befolyásolta a lehetséges tematikát is – vizsgálatunk során az elsődleges elemzési szempont az „értelmiség” volt. E leszűkítés ellenére a kutatás során mintegy *900 tanulmányt elemeztünk*. Ezeknek mintegy a fele foglalkozik szűkebben az értelmiséggel, az értelmiségi szerepekkel a vizsgált korszakban. A tematikai szűkítés mellett a bevont források körét is szűkítettük, elsősorban a hetilapokra és folyóiratokra koncentráltunk. Elemzésünk tapasztalatai azt mutatták, hogy a témával foglalkozó szerzők jelentős mértékben, de nem kizárólagosan, megegyeznek az értelmiség helyzetét elemző kutatók körével; mellettük az értelmiség problematikára reflektáló politikusok és egyéb közszereplők, valamint a „laikusok” írásai jöhetnek szóba. Az elemzési tapasztalatok alapján behatároltuk azokat a hetilapokat és folyóiratokat, amelyekben az értelmiséggel foglalkozó írások többsége megjelenik.⁴

4.2. A tematika változásai

Az értelmiséggel foglalkozó írások elemzése során két területen változtattuk meg az elemzési kereteket:

- „A tematikus csoportok” területén. A tanulmányok, írások elemzése során egy újabb tematikus csoport körvonalazódott, melyet az „értelmiségi csoportok konfliktusaiként” azonosítottunk.
- Az elemzés során az egyik legfőbb kutatási eredményünk annak a felismerése volt, hogy *az értelmiségi szerepek a három „történeti” értelmiség típus szerepkészletére „egyszerűsödnek le”, és az értelmiségi szerepfelfogások az értelmiségről szóló írások és viták magyarázó változóiként jelennek meg, leírva korábbi kulturális-és történeti törésvonalakat*. Ez azt is jelenti, hogy következtetéseinket az eredeti elképzelésektől eltérően a két elemzési keret *összekapcsolásával* fogalmazzuk meg, ahol az elemzés az értelmiség–tematika sajátosságaira, és a kulturális törésvonalaként is értelmezhető eltérő

⁴ Élet és Irodalom, Forrás, Hítel, JUSS, 2000 (Kétezer), Kritika, Liget, Magyar Napló, Magyar Nemzet, Magyar Szemle, Mozgó Világ, Politikatudományi Szemle, Protestáns Szemle, Társadalmi Szemle, Valóság, Világosság

értelmiségkép (és az ezekhez kapcsolódó szerepek) oksági kapcsolatára helyezi a hangsúlyt.

5. Viták az értelmiségről: a tematika hangsúlyai, az értelmiségkép polarizálódása

Ahogy arra utaltam, kutatásunk egyik meghatározó eredménye az értelmiségkép elemzési kereteinek az oksági összefüggése volt – ez lehetőséget ad arra is, hogy a főbb eredményeket ebben az oksági összefüggésben ismertessük.

Az értelmiség „tematika” megjelenése az elemzett írásokban

Tematika	Gyakoriság	Százalék
Vita az értelmiség szerepeiről	155	34,0
Az értelmiség és a hatalom viszonya a kései államszocializmusban	79	17,4
Az elitek a kilencvenes években	73	16,0
Konfliktusok az értelmiségi csoportok között	58	12,7
A kései államszocializmus elitje	30	6,6
„Médiaháború” és „kulturharc”	25	5,5
Az értelmiség „középosztályosodása” és polgárosodása	18	3,9
Tudásszociológiai írások	17	3,7
Összesen	455	100,0

A kutatás főbb eredményeinek a felvázolása előtt néhány sajátosságra szükséges utalni. Ezek egy része az elemzésbe bevont cikkekre, írásokra vonatkoznak.

- Elemzésünkbe *elsősorban az értelmiséggel foglalkozó írásokat* vontuk be. Más eredményt kapnánk, ha az elemzett korszakban a „médiaháborúra” a „kulturharcra”, és az elitekre vonatkozó írásokat is viszonylag teljes körűen bevonnánk (a „teljes körű elemzés” szinte lehetetlen a megjelent írások nagy száma miatt). Az általunk elemzett, a médiaháborúra és az elitekre vonatkozó írások azonban azt is mutatják, hogy azok *az értelmiség-problematikára is reflektálnak*. Így pl. a „médiaháború” és a „kulturharc” kapcsán a vitázó felek eltérő értelmiségképe minden esetben meghatározó módon érvényesül. Az elitek esetében az elitek rekrutációja, a régi elitek reprodukciója („hatalomátmentése”), valamint az elitek világképe, ideológiája kapcsán jelenik meg markánsan az értelmiség-problematika. *Azt állítjuk, hogy elemzésünk a jelzett korlátok ellenére kellően orientál a választott értelmezési keret lehetőségei között, azaz hasonló kutatások számára kiindulópontot jelenthet.*
- Egy-egy írásban több tematika is megjelenik: jellemző módon e témák között maguk a szerzők oksági viszonyt feltételeznek.

A továbbiakban az egyes problémakörök főbb sajátosságait mutatjuk be. Tekintettel arra, hogy az egyes témák kapcsán olykor többtucat írást elemeztünk, eltekintünk a szerzők felsorolásától.

5.1. Vita az értelmiség szerepeiről

Az értelmiség szerepeivel foglalkozó írások az *értelmiségképre és az értelmiség-problematikára* vonatkozó álláspontok *magyarázó, oksági írásait jelentik*. A szerzők ezekben az írásokban fejtik ki az értelmiség fogalmára, az értelmiség lehetséges szerepeire vonatkozó véleményüket és álláspontjukat, ami azt is megmagyarázza, hogy az „értelmiségi szerepek” definiálása magyarázza a kései államszocializmus elitjeihez, vagy a kilencvenes évek elitjeihez való viszonyt, a „médiaháború” álláspontjainak az értelmezését, és az értelmiségi csoportok közötti konfliktusok okait is. Az értelmiségi szerepek a következő vonatkozásokban jelennek meg a korszak írásaiban.

- *Az értelmiség és a politikus konfliktusa*. E konfliktus a rendszerváltó értelmiségieknek a politikához és a politikai osztályhoz való viszonyában jelenik meg, alapképlete az „igaz, morális értelmiségi és a hazudozó politikus”. Az elemzések az értelmiség és a politika viszonyát két, egymástól eltérő gondolkodásmód viszonyaként jellemzik. Az írások jelentős része az értelmiségnek az államszocializmus hatalmi elitjéhez való ambivalens viszonyát is érinti, részben ide vezetve vissza az értelmiség és a politika ellentétét. Az értelmiség és a politika viszonya az Antall-kormány alatti konfliktusok egyik magyarázó elemeként is megjelenik, ám ezekben az írásokban kimutathatóan jelen van a magyar értelmiség különböző csoportjainak a kulturális gyökerű törésvonalakon kialakult konfliktusa is (ez a konfliktus az egész évtizedben érvényesül az értelmiségi szerepekről folyó vitákban is).
- *A független, kritikai értelmiség szerepkészlete, és az elkötelezett értelmiség szerepkészlete*. A poszt-szocialista átmenetnek az „értelmiség-kontra politikus” szerepkonfliktusa mellett a másik, meghatározó, az értelmiségi szerepek eltérő felfogásához köthető, eltérő habitusú és társadalmi szerepű értelmiségképet jelentő dichotóm szerepkonfliktusa, ami az értelmiségi csoportok közötti konfliktusoknak, és pl. a „médiaháborúnak”, valamint a „kulturhárcnak” is a magyarázó tényezője. A két értelmiség felfogás, értelmiségkép mögött egymástól lényegesen eltérő világkép, benne az értelmiség társadalmi szerepéről elfogadott, eltérő alapállás mutatható ki. Mindkettőnek komoly történeti és kulturális előzményei vannak. A *független, kritikai értelmiség* szerepkészlete az intellektuel szerepkészletén alapul, önképére a (szellemi) függetlenség, a szép, a jó és az igaz szolgálata, a társadalmi problémák bírálata, a mindenkori hatalomhoz való kritikai viszony a jellemző. Az *elkötelezett* értelmiségi szerepkészlete az intelligencia szerepkészletén alapul, az elhivatottság, az elkötelezettség, a szolgálat jellemzi, melyet közösségeiért, többek között a népért, a nemzetért érez.

A vizsgált korszaknak az értelmiséggel foglalkozó írásaiban a vázolt értelmiségi szerepek, illetve értelmiségkép érvényesül. Az értelmiség kontra politika, politikus vita az értelmiségieknek a politikában betölthető szerepére, és a politikához való viszonyára jellemző. A kilencvenes években mindinkább *dichotómmá váló értelmiségi szerepfelfogások eredményeként az évtized meghatározó vitájává – gyakran áthatva az értelmiség kontra politika, politikus vitákat is – a (független) kritikai értelmiségi és az elkötelezett értelmiségi szerepéről szóló vita vált.*

5.1.1. A kritikai értelmiség és az elkötelezett értelmiség

A kilencvenes évek értelmiségi vitáit, az értelmiség szerepeiről szóló vitáit jelentős mértékben befolyásolták és inspirálták Szalai Erzsébetnek a kritikai értelmiségre vonatkozó írásai, valamint a kései államszocializmus elitjére, és a kilencvenes évek elitjeire vonatkozó elemzése. Ezek több vitát provokáltak az értelmiségi mezőben, amelyeknek a főbb vitapontjait a következőekben foglaljuk össze.

A *kritikai értelmiség* helyzetére és sajátosságaira vonatkozó viták során öt, jellegzetes kérdés vetődött fel:

- Létezik-e egyáltalán abban a formájában a kritikai értelmiség, ahogy Szalai Erzsébet interpretálja? Van-e olyan értelmiségi csoport, amelyre érvényesek a független értelmiségi kritériumai, azaz nem illúzió-e egyáltalán maga a függetlenség, ami a kritikai szerep és funkció alapja? A független és kritikai értelmiség, mint csoport létét elfogadják a kritikai értelmiség létét és működését annak rendies jellegével és monopóliumaival, például a média monopóliummal magyarázzák. A kritikai értelmiség függetlenségét korlátozó folyamatokat többen a kritikai értelmiség válságának okaként értelmezik.
- Visszatérő vitapont a kritikai értelmiség világnézeti irányultsága, azaz baloldali és liberális mivolta. Ez lényegesen megosztja a vitapartnereket, több szempontból is. Szalai korábbi írásában például a teljes kulturális elitet szociálliberálisként jellemzi, mint amely csoport az államszocializmusbeli demokratikus ellenzékéből és új értelmiségből eredeztethető. Ennek kapcsán többen felvetik, hogy a kulturális elitnek van egy konzervatív, nemzeti szárnya is. A másik vitapont arra vonatkozik, miért szükségképpen baloldali és liberális a kritikai értelmiség. Ezt maga Szalai és a viták résztvevői többnyire a kritikai értelmiség által képviselt tematikával magyarázzák, azaz azzal, hogy a kritikai értelmiség az alullevők, a kiszolgáltatottak szempontjait fogalmazza meg. A kritikai értelmiség baloldali és liberális jellege miatt, és a kései államszocializmus új technokráciájához fűződő viszonya miatt sokan megkérdőjelezik a kritikai értelmiség kérdésfelvetéseinek rendszerváltás utáni legitimitását.
- A kritikai értelmiség válságát többen, így Szalai is a régi paradigmák válságával, és az új világhelyzetnek a hatásával magyarázzák. Az új világhelyzet a korábbi modernitás válsága mellett a globalizációt és az információs társadalom kihívásait jelenti, mely újraszabja az egyes társadalmi szereplők helyét és lehetőségeit. Válságba került a régi világtrend, válságba kerültek a racionalitás szintjén leírható társadalomszerveződési elvek. Eltűnt a „kitüntetett szerep”, az értelmiség és a különböző értelmiségi csoportok már nem főszereplők, nem helyettesítenek másokat, meg kell találniuk saját helyüket a társadalomban. Gyengül a „hivatások” autonómiája, ami beilleszkedik egy általánosabb folyamatba.
- Az értelmiség, benne a kritikai értelmiség válságából kevés kiút fogalmazódik meg. Maga Szalai is elsősorban a válság okait és tüneteit elemzi, sokkal kevésbé az abból kivezető utat, utakat. E vonatkozásban alapvetően „sollen” típusú szcenáriókat fogalmaz meg, a válságból való kiút mint a független értelmiségi lét kiútja jelenik meg nála, aminek az egzisztenciális függetlenség, és az értékkel „telített” szakmaiság az alapja. Az érték, mint a válságból kivezető út, több hozzászólásban megjelenik, úgy is mint katalizátor, a jövő megfogalmazója, úgy is mint az anomíára adott értékválasz. Ez utóbbi vélemények az érték problémáját nemcsak a válságból „kivezető útként” fogalmazzák meg, a válság okaként is megnevezik. A kritikai értelmiség függetlenségét többen is az egzisztenciális és instrumentális függetlenség, és a szakmai kvalitások alapján képzik el.
- A vitapartnerek egy része a kritikai értelmiség problémáját az értelmiségi osztályuralom kérdéseként kezeli. E vélemények szerint a pénzügyi, gazdasági hatalmat értelmiségi csoportok szereztek meg, a menedzserek, vagy ökonokraták, akik a monetarizmus alapján

működtetik a gazdaságot, és a pénz hatalmát testesítik meg, gyakran mint a kolonializáció képviselői. Más értelmiségi csoportok pedig a média és a vélemények uralma révén szereztek befolyást, azaz az utóbbi évek folyamatai a különböző értelmiségi csoportok osztályuralmának a kiépítési folyamatát jelentik.

Az értelmiség hivatása

A kilencvenes évek másik, meghatározó vitája az *elkötelezett értelmiség* társadalmi szerepei körül bontakozott ki. A vita ifj. Fasang Árpád írásai, majd körkérdései kapcsán indult el, Fasang 1997-ben a magyar értelmiség hivatásáról, 1998-ban a magyar mérnökök, orvosok, természettudósoknak az értelmiség hivatásáról és hitvallásáról szóló írásait jelentette meg. Fasang Árpád vitaindító és közös gondolkodást elindító írása 1995-ben jelent meg, melyben a magyar értelmiség frusztrált állapotának az okait elemezte, és kérdéseket fogalmazott meg az értelmiség fogalmával, mibenlétével, valamint társadalmi feladataival kapcsolatban. Erre az írására és a közvetlen megkeresésre 1995 és 1997. között 59-en reagáltak, mely írások Fasang Árpád szerkesztésében 1997-ben jelentek meg. Korábbi elemzésünk alapján ezek az írások témáik alapján a következő csoportokba sorolhatók:

- Elméleti, értelmiségyszociológiai vonatkozású írások,
- aktuális politikai eseményekre reflektáló, ideológiai vonatkozású írások,
- szakcikkek,
- a válsággal és az értékválsággal foglalkozó írások,
- az értelmiség valamely történeti típusát, annak sajátosságát érintő írások,
- nómenklatúra és médiaértelmiség bírálatok.

Fasang Árpád kezdeményezésére 1999-ben a hazai természettudományos, műszaki és orvos értelmiségiek írtak az értelmiség hivatásáról és hitvallásáról. Sok szempontból hasonló kép tárul elénk e kötetet elemezve is, de néhány ponton a természettudományi értelmiség értelmiségképe eltér az 1995–97. között megszólaló, zömmel humán értelmiségi válaszolók értelmiségképétől. Az 1997–99-ben íródott, 118 (!) hozzászólás tematikailag a következőképpen tagolható:

- Elméleti, értelmiségyszociológiai vonatkozású írások,
- aktuális politikai eseményekre reflektáló, ideológiai vonatkozású írások,
- szakcikkek,
- tudománypolitikai, tudománytörténeti írások,
- a természettudomány felelősségéről szóló írások,
- a válsággal és az értékválsággal foglalkozó írások,
- az értelmiség valamely történeti típusát, annak sajátosságát érintő írások,
- a közéleti értelmiségi,
- nómenklatúra és médiaértelmiség bírálatok, piacellenes írások.

A két kötet legtöbb írása elfogadja azt, hogy az értelmiségnek *hivatása van* a társadalomban. Ez az értelmiség *elkötelezett értelmiség*, elkötelezettségének alapja az a tudás és kultúra, ami értelmiségivé teszi. Mivel tudása és kultúrája „nagyobb” és „több”, mint más társadalmi csoportoké, kötelessége, „hivatása” más csoportok és közösségek, így a nemzet szolgálata is. Az *elkötelezett értelmiség* képében nem nehéz felismerni az *intelligencia* főbb vonásait, a küldetést, és bizonyos vezető szerepet. Az intelligencia szerepeinek ilyen továbbélése nem

meglepő, ha figyelembe vesszük ennek az értelmiségi típusnak a sajátos történelmi útját. Részben de csak részben ez magyarázza azt is, hogy miért fogalmazódnak meg erős vélemények más értelmiségi csoportokkal szemben. A teljes képhez tartozik az is, hogy ezeket a véleményeket az értelmiségi csoportoknak az elmúlt másfél, – két évtizedben kialakult ellentétei alakítják, melyek mögött történeti, kulturális és politikai folyamatok húzódnak meg. A Fasang Árpád által inspirált írások tematikai megoszlása besorolható a kutatás elemzési keretét adó tematikai csoportokba. Ezek az írások a következő témákat érintik a kutatás tematikai csoportjai közül: az értelmiség szerepeire, a kései államszocializmus elitjének helyzetére, a kilencvenes évek elitjeire, a médiaháborúra és a kultúrharcra, valamint a tudásszociológiai tárgyúakra vonatkozókat. Mindkét kötetben túlsúlyban vannak az értelmiségi szerepekre, az értelmiség társadalmi szerepére vonatkozó írások, valamint nagyon nagy súlyt képviselnek a kádári nómenklatúra hatalom átmentésével és a „balliberális” média túlsúllyal foglalkozó írások.

5.2. Az értelmiség és a hatalom viszonya a kései államszocializmusban

Az ebbe a csoportba sorolható írások a kései államszocializmus hatalmi elitjének és az értelmiségnek a tagoltságát elemzik⁵. A különböző csoportok viszonyát, a bürokratikus uralkodó rend, a technokrácia, az új értelmiség, a marginális értelmiség és a szakértelmiség viszonyát vizsgálják. Ezek a kutatások szorosan kapcsolódnak a kései államszocializmus hatalmi elitjének a problémájához is. Viszonylag keveset foglalkoznak az értelmiségkép elemeivel, az értelmiségi szerepek problémáival, elsősorban a különböző csoportok kapcsolatát értelmezik. Az értelmiségi szerepek közül a kritikai szerepeket, mint a hatalomhoz való viszonyt, valamint az értelmiség és a hatalom/politika kapcsolatát érintik.

5.3. Az elitek a kilencvenes években

A poszt–szocialista átmenet jelenségei közül az egyik, legtöbbet elemzett jelenség az elitek rekrutációja, cirkulációja és/vagy reprodukciója, az elitek világképe, és érintkezése az értelmiséggel⁶. Az elitek cirkulációjára/reprodukciójára vonatkozóan számos hipotézis született, és jelentős számú empirikus kutatást folytattak. Az elitek összetételére vonatkozó *vélemények* azonban gyakran nélkülözték a tényleges argumentációt, így az elitekre vonatkozó viták ideológia és politikai viták voltak, amelyek gyakran érintkeztek az egymásnak ellentmondó *értelmiségképekkel* is. Ez különösen az elitek és klienseik lehetséges viszonyára, a kliens csoportok összetételének befolyásolhatóságára vonatkoztak, e ponton érintve a politikai/hatalmi elit és a gazdasági elit kapcsolatát is.

5.4. Konfliktusok az értelmiségi csoportok között

Az értelmiségi csoportok közötti konfliktusok három területen jelennek meg a korszak írásaiban: a mindenkori kormányhoz való viszonyban, részben ehhez kapcsolódva a média és a kultúra területén, valamint általánosabban a világképek konfliktusában, ami gyakran politikai kérdésekhez is kapcsolódik. A különböző értelmiségi csoportok között e területeken alakultak ki a legélesebb konfliktusok, melyek a felszínen politikai és ideológiai jellegűek, ám mögöttük az elemzők a magyar értelmiség kulturális eredetű megosztottságát mutatják ki, melynek eredete a népi – urbánus vita. E vita kapcsán sok elemző a népi – urbánus kulturális

⁵ Többek között: Gaszó Ferenc, Hankiss Elemér, Kéri László, Lengyel László, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván

⁶ Így pl. Bozóki András, Csité András, Fricz Tamás, Kolosi Tamás, Lengyel György, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván, Tóth Gy. László

megosztottság túlhaladott voltát hangsúlyozza, ám többségben vannak azok, akik az értelmiségi csoportok közötti konfliktusokat ezekre a kulturális és értékrendszerbeli különbségekre vezetik vissza.⁷ A népi – urbánus kulturális eredetű megosztottságot *expliciten elsősorban a „független és a kritikai értelmiség” szerepeit elfogadó szerzők fogalmazzák meg. Az ún. elkötelezett” értelmiségiiek többnyire impliciten utalnak erre a kulturális eredetű megosztottságra.* Elemzéseikben élesen megkülönböztetik a két értelmiségi csoport lényegesen eltérő világképét, a „független és kritikai értelmiséget”, akiket gyakran „balliberálisként” és „tudlibkén” jellemezznek, mint kaotikus, szabados és a felelősségtől menekülő csoportot jellemezznek – velük szemben az „elkötelezett” értelmiségit mint a közösségei iránt elkötelezett, morális és felelős értelmiségit mutatják be. Az értelmiségi konfliktusok okainak magyarázata szorosan összefügg az értelmiségről szerepeiről elfogadott képpel is.

5.5. A kései államszocializmus hatalmi elitjének rekrutációja

A hatalmi elit rekrutációjára vonatkozó írások egy része a hatalom működésére, a különböző értelmiségi csoportok viszonyára vonatkozó elemzéseket foglalja magába (Szelényi Iván, Hankiss Elemér). A kései államszocializmus elitjének, elitjeinek empirikus vizsgálata a nyolcvanas években Szalai Erzsébet nevéhez kapcsolódik. A hatalmi elitre vonatkozó empirikus vizsgálatok a kilencvenes évek elején Harcsa István, Kolosi Tamás és Gázsó Ferenc nevéhez fűződnek. Ezek a modellek és vizsgálatok a kései államszocializmus hatalmi elitjének az *értelmiségiiek közül való mind meghatározóbb rekrutációját* mutatták. Az előző pontban érintett tagoltság és az egyes értelmiségi, valamint elit csoportok közötti kapcsolat a kilencvenes évek értelmiségi konfliktusaiban jelenik meg, mint a hatalom konvertálásának kérdése.

5.6. „Médiaháború” és „kultúrharc”

A kilencvenes évek első fele igen kiélezett helyzetbe hozta a médiát és a kultúrát. A különböző értelmiségi csoportok, amelyek politikai kötődésük, ideológiájuk és eltérő értelmiségi képük miatt *másként viszonyultak* a médiához és a mindenkori kormányhoz, éles ideológiai és politikai küzdelmet folytattak egymással, ami az *értelmiségi csoportok korabeli konfliktusainak az egyik meghatározó területe volt*⁸. A médiaháború és a kultúrharc mögött az államról, a politikáról, a nemzetről és az egyénről, a (civil) társadalomról kialakított, egymásnak gyökeresen ellentmondó világkép áll. E világképeket jelentős mértékben *az értelmiségi kép, az értelmiség társadalmi szerepeiről kialakult, egymásnak ellentmondó, dichotóm világkép alakítja.* A médiaháború és a kultúrharc kapcsán több tucat, többszáz reflexió született, melyeket mind a konzervatív, népi értelmiség, mind a baloldali és liberális értelmiségiiek reprezentánsai összefoglaltak és elemeztek. A konzervatív, népi értelmiség elemzői a médiaháborút és a kultúrharcot a Kádár-korszakban privilegizált budapesti értelmiségi csoportok hatalomátmentésével és hatalomkoncentrációjával, a médiakrácia túlhatalmával magyarázzák. A baloldali és liberális elemzők a kulturális eredetű megosztottságból eredő konfliktusokat emelik ki az okok között, és a lényegesen eltérő állam és társadalom felfogásra helyezik a hangsúlyt.

⁷ Ágh Attila, Bozóki András, Csurka István, Debreczeni József, Kiss János, Molnár Attila Károly, Schmidt Mária, Schöpflin György, Szelényi Iván, Tamás Gáspár Miklós, Tókéczki László, Vajda Mihály,

⁸ Meghatározó véleményírások és átfogó elemzések: Ágh Attila, Bajomi Lázár Péter, Bárány Anzelm, Pokol Béla, Schmidt Mária, Sükösd Miklós, Varga Domokos György. E vitában többszörször vettek részt, a „médiaháborúra” és „kultúrharcra” vonatkozó vélemények és álláspontok szoros kapcsolatban állnak a szerzők világképével és értelmiségi képével, ideológiai és politikai kötődéseivel.

5.7. Az értelmiség „középosztályosodása” és „polgárosodása”

Az értelmiség „középosztályosodására” és „polgárosodására” vonatkozó írások *Juhász Pál és Szelényi Iván* tézisein alapulnak, akik az értelmiségnek az államszocializmusbeli, sajátos és differenciált „polgárosodását” elemezték⁹. *Szelényi* a különböző értelmiségi csoportok és a bürokratikus rend „polgárosodása” kapcsán megfogalmazott állításait a korai kilencvenes évek folyamataiban is részben érvényesnek tekintette, mint a kilencvenes évek társadalomszerkezetét és az egyes aktorok habitusát befolyásoló tényezőt. Ehhez kapcsolódik az értelmiségi csoportoknak mint lehetséges „ersatzklassének” a vizsgálata, az értelmiségnek mint „pótlékosztálynak” az értelmezése.

A vizsgált korszakban az értelmiség polgárosodása mellett a középosztályosodás is kiemelt kérdés volt. A kutatások és az írások egy nagyon differenciált középosztályosodási folyamatot mutatnak, melyek az egyik aktora a korábbi értelmiség, mely a *kilencvenes évekre mint korábban viszonylag egységes strukturális csoport felbomlott*.

5.8. Tudás és tudományszociológiai írások

A poszt-szocialista átmenet során több elemző reális veszélynek látta az értelmiségi „agyelszívás” jelenségét. Részben ez, részben az értelmiség tudásában, valamint az akadémiai szférában végbemenő, gyors változások inspirálták a tudásszociológiai jellegű írásokat. Ezek az értelmiségi tudásmező átalakulásáról, és az értelmiségi tudás leértékelődéséről, az értelmiség pozícióvesztéséről szólnak. Explicite viszonylag kevés írás sorolható ide, de pl. a természettudományi értelmiség társadalmi szerepére reflektáló írások jelentős része érinti a témát.

6. Egy lehetséges új elmélet keretei: hipotézisek az értelmiségi szerepekről és az értelmiségről az átmenetben

Az értelmiségkép változására, az értelmiségi szerepek alakulására megfogalmazott hipotézisem az értelmiségkép és az értelmiségi szerepek változásait az *értelmiség visszaszorulásával, az értelmiségi dominancia eltűnésével, az értelmiség státuszvesztésével és az értelmiség, mint viszonylag koherens státusz csoport szétesésével magyarázza*. Hipotézisemet az értelmiség helyzetére vonatkozó hazai irodalom elemzése alapján fogalmaztam meg. Azt állítom, hogy a „visszaszoruló”, státusz és dominanciavesztő, korábbi, viszonylagos egységét elvesztő értelmiség a kilencvenes évek új helyzetére *differenciálódó értelmiségképpel, az értelmiségi szerepek dichotomizálódásával reagált*. A továbbiakban azokat az ismertebb téziseket és modelleket elemzem, melyekre hipotézisemet alapozom.

Első hipotézisem az *értelmiség státuszvesztésére és „visszaszorulására”* vonatkozik, mely egy hosszabb történeti folyamat eredménye, maga a folyamat az értelmiség tagoltságával, és a különböző értelmiségi csoportok eltérő helyzetével jellemezhető. Az értelmiség hazai története, kelet-és közép-európai történetéhez hasonlóan, egy, viszonylag egységes értelmiség története, amelynek a 19. és 20. századi befolyása a polgári fejlődés hiátusán kialakult „ersatzklasse” szerepén, és az ehhez kapcsolódó, vátesztudaton alapult. Az

⁹ Többek között Csente András, Diczházi Bertalan, Kovács Imre, Juhász Pál, Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Tellér Gyula, Utasi Ágnes

értelmiség viszonylag homogén társadalmi csoporttá, „státuszcsoporthá” az államszocializmus alatt vált. Ez, a viszonylag homogén értelmiség származása, és az államszocializmus hatalmi elitjéhez való viszonya, valamint történeti–kulturális mintái alapján tagolódt¹⁰. A rendszerváltás korszakára korábbi, viszonylagos egysége széttöredezett, különböző értékrendszerű elit csoportokká tagolódt, amelyek mellett az értelmiség zöme mindinkább szakértelmiségivé vált. E folyamatot többen is elemzik, alapvetően a rendszerváltó elitek problematikáján keresztül¹¹.

Az 1989-90-es tapasztalatok alapján fogalmazta meg Konrád György és Szelényi Iván az *értelmiségi dominancia* tézisét (Konrád – Szelényi, 1992). E tézis a rendszerváltás sajátosságait elemezte, ennek alapján Szelényiek ennek alapján fogalmazták meg az értelmiség lehetséges szerepét a posztkommunista társadalmakban „bíróként” és „játékmesterként”, amire az ad módot, hogy „kijátszhatják” egymás ellen az állami bürokráciát és a vállalkozói osztályt, mint politokrácia, vagy mint médiakrácia. E szerepeket Szelényiek az értelmiségi csoportoknak az államszocializmusban játszott szerepéből és társadalmi helyzetéből eredeztették, figyelembe véve a politikai rendszerváltás sajátosságait is. Ez azt jelenti, hogy a különböző, értelmiségi elitcsoportok mindaddig képesek a hatalmi viszonyok dominálására, amíg a többi társadalmi szereplő annyira meg nem erősödik, hogy megkérdőjelezze e szerepeket. Szelényieknek a korai kilencvenes évekre vonatkozó tézise *önmagában hordja az értelmiség visszaszorulásának és státuszvesztésének a lehetőségét*, hisz a dominancia alapja az a hatalmi és társadalmi úr, melyet az egyes értelmiségi elit csoportok betöltöttek. A történeti lehetőségek kihasználásából eredő társadalmi és hatalmi befolyás tünékenysége mellett az értelmiségi dominancia önmagában is magában hordozta az értelmiség, mint viszonylag egységes társadalmi–strukturális csoport szétesését, hisz eleve csak egyes elit csoportok dominanciájának a lehetőségéről volt szó.

Némileg hasonló helyzet következtében alakult ki a kilencvenes évek közepén a *menedzserkapitalizmus*, mely a társadalomszerkezetben és a gazdaságban „pótolta” a magántulajdonosi kapitalizmus hiányzó társadalmi szereplőit, így például a magántulajdonon alapuló burzsoáziát a *menedzserek* átmenetileg képesek voltak pótolni, illetve bizonyos mértékig kiszorítani is. A menedzserkapitalizmus tézisét Szelényi a piaci átmenet elméletek (D. Stark és V. Nee) szintézise alapján fogalmazta meg. Szelényi tézise nemcsak a piaci átmenetek különböző típusait, így a kelet–európai és a kínai átmenetek sajátosságait elemzi (Szelényi – Kostello, 1996), hanem Stark alapján az „útfüggő átalakulás” társadalmi szereplőit, a menedzserkapitalizmus társadalmi jellemzőit, és a posztkommunista társadalmak osztályszerkezetét is magába foglalja. Az értelmiség visszaszorulására és státuszvesztésére vonatkozó hipotézisem Szelényinek a reformszocializmus és a posztkommunizmus osztályszerkezetét összehasonlító modelljéből is levezethető. Bár az értelmiség az államszocializmusban nem alkotott domináns osztály, sok szempontból a bürokratikus uralkodó rend alá tagozódott, mégis, helyzete sokkal kedvezőbb volt, mint a posztkommunista társadalmi térben. Az értelmiség, mely a reformszocializmusban jelentős politikai és gazdasági tőkével is rendelkezett, a posztkommunizmusban elvesztette társadalmi tőkéjének és gazdasági tőkéjének jelentős részét. Az értelmiségből kiemelkedő elitcsoportok közül a politokrácia és a menedzserek egyértelműen nagyobb gazdasági és társadalmi tőkékkel bírnak, azaz a kilencvenes évek elejének „értelmiségi dominanciája” rövid életű volt. A menedzserkapitalizmus domináns osztálya, a menedzserei osztály, jelentős mértékben értelmiségi csoportokból rekrutálódt, ám a kilencvenes évek közepére már sokkal inkább gazdasági szakemberként és vezetőként definiálta önmagát, mintsem értelmiségiként.

¹⁰ Fricz, Körösi, Konrád–Szelényi, Szalai

¹¹ Csité–Kovács, Hankiss, Kolosi, Lengyel, Szalai, Szelényi

Szelényi társadalmi tér elemzése megítélésem szerint kellően igazolja hipotézisemet az értelmiség státuszvesztését, és szétagolódását illetően. A nem menedzseri értelmiségi csoportok kilencvenes évekbeli befolyásvesztése más vonatkozásban magának a menedzseri osztálynak a befolyásvesztését is leírja, ahogy ti. a politokrácia és a menedzseri osztály kiszorított más értelmiségi csoportokat, úgy szorult háttérbe a menedzseri osztály az ezredfordulón a tulajdonosi osztállyal szemben. Ennek sok szempontból ellentmond, hogy a magyarországi újkapitalizmus társadalmi szereplői között a hazai (nagy)burzsoázia gyenge, a kapitalizmus új hazai változatában a multinacionális vállalatok menedzsereinek a befolyása valószínűleg hosszú időre jelentős marad (Szalai, Csité–Kovách).

A kilencvenes évek elején számos hazai kutató feltételezte az, hogy az *értelmiségi elitek* befolyása csak *átmeneti jelenség, ami a rendszerváltás sajátos körülményeiből, és az értelmiségi elitek helyzetéből fakadt*. Ahogy ezek a feltételek és körülmények megszűnnek, megszűnik a korábbi értelmiségi (elit) befolyás is, ami magával vonja az értelmiség általánosabb státuszvesztését is. Saját hipotézisem és kutatásom szempontjából pedig magával vonja az értelmiségkép és az értelmiségi szerepek lényegesebb változásait is. Ennek jeleként értékelte Ágh Attila a „forradalmi arisztokrácia” válságát. „Forradalmi arisztokrácia” alatt a korábbi ellenzéki értelmiségiéket értette, akik a legtöbb közép–európai országban kisodrótak a hatalomból. Ennek egyik oka a térség történetében, benne az értelmiség történetében kereshető, amely egyik jellemző vonása a kritikai-ellenzéki értelmiségi szerep. Ágh Attila a „forradalmi arisztokrácia” térségbeli visszaszorulását a korábbi értelmiségi hagyományok és szerepek érvényesülésének hatásaként is értelmezi.

Az egyes értelmiségi csoportok kiszorulását a korábbi értelmiségi szerepek változatlan érvényesítési törekvéséből vezeti le, ami anakronisztikussá teheti e csoportok értelmiségképét, ezzel is hozzájárulva további „státuszvesztésükhöz”.

Az *értelmiség státuszvesztését az értelmiségi szerepek* történeti sajátosságaival, valamint ezeknek a politikai demokráciához, és a piaci kapitalizmushoz való viszonyával magyarázza Körösenyi András. Ez az értelmiségi szerep a *társadalomkritikai* attitűddel függ össze, mely szerint az értelmiség a normatív igazság hordozójaként, politika felett álló szerepet tölt be. Ezt a szerepet korlátozza a piacgazdaság és a demokrácia, így az értelmiség ezekhez ambivalensen viszonyul. Körösenyi szerint a politikai átmenet során az értelmiség került kitüntetett politikai–hatalmi helyzetbe, amely azonban a piacgazdaság és a demokrácia kialakulása miatt veszélybe került, ami megfelel az értelmiség általános státuszvesztésének. Eközben a politizáló értelmiség is csak egyik, bár befolyásos csoportja maradt a politikai osztálynak. Mindez azt jelenti, hogy számos területen bekövetkezett az értelmiség státuszvesztése. Ennek ellensúlyozására az értelmiségi elitek kísérletet tettek a média, és a pártok felett álló mozgalmak szervezésére. Hasonló módon, az értelmiségi szerepek válságával, a váteszi szerep válságával magyarázza az értelmiség státuszvesztését Lengyel László is; az értelmiség befolyásának társadalmi alapja az államszocializmus alatt részben ezeknek a szerepeknek az érvényesülése volt. Az értelmiség struktúrájának az átrendeződése, és az értelmiségi elitek átalakulása a rendszerváltás hatására ugyancsak hozzájárult az értelmiség státuszvesztéséhez.

Az értelmiség „visszaszorulásának” és státuszvesztésének, továbbá mint viszonylag egységes strukturális csoportnak a szétesését a rendszerváltó elitekre, és a kilencvenes évek elitjére vonatkozó elméletek is érintik. Ezek alapvetően a különböző régi elitek sorsával, valamint az új elitcsoportok rektutációjával és arculatával foglalkoznak. Témánk szempontjából csak az elitkutatások néhány, általánosítható eredményére utalok. Ezek egyike az, hogy a régi elitek nem tűnnek el nyomtalanul, különböző tőkéiket jól kamatoztatják. Az új elitek tagoltságát a

politikai, gazdasági és kulturális elitek jelentik. Ezek között lényeges habitusbeli és értékrendszerbeli különbség érvényesül. Sajátosan alakult a politikai és a kulturális elitek története, amelyek átvették a korábbi értelmiségi elitek habitusának, világképének és értékrendszerének számos elemét. A hazai elitkutatások jelentős mértékben az elitek rekrutációjára és szerkezetére koncentráltak, kevésbé vizsgálták az elitek arculatát, bár e területen is figyelemre méltó kutatási eredmények születtek. Az értelmiség és az elitek kapcsán a leggyakrabban szóba kerülő téma az értelmiség és a hatalom viszonya, az értelmiség és a morális kérdések problémája. Ha a hazai elitkutatások eredményeit az értelmiség státuszvesztésének, strukturális csoportkénti felszámolódásának, és az értelmiségkép, valamint az értelmiségi szerepek szemszögéből vizsgáljuk, az elitkutatások eredményei igazolják az értelmiség átalakulásra megfogalmazott hipotézisemet. Az egyes elitcsoportok *kiemelkedése részben az értelmiségből* az értelmiség jelzett státuszvesztésének és „visszaszorulásának” a tézisét igazolják, strukturálisan is. Az értelmiségképet és az értelmiségi szerepeket illetően az egyes elitcsoportok esetében a dichotóm értelmiség, illetve elitkép, a dichotóm szerepkészlet jelenik meg.

Az értelmiség strukturális csoportkénti „széttagolódásának” tényét az elitkutatásokon túlmutató struktúra és középosztály kutatások is jelzik¹². A középosztály kutatások eredményei egy tagolt középosztályt rajzolnak fel, ami, ha részben azonosítjuk az értelmiséggel, épp az értelmiség „széttagolódásának” a folyamatát mutatja. A kilencvenes évek legátfogóbb struktúrakutatását Kolosi Tamás vezette. Ennek empirikus eredményei is igazolják az értelmiség, mint korábban viszonylag egységes státuszcsoporthoz felbomlását, és a középosztályokba való betagolódását. Empirikus kutatásaik eredményeként hasonló eredményekre jutott Csizsák András és Kovács Imre is. A kifejezetten a középosztályokra koncentrált kutatások és a struktúrakutatások, hasonlóan az (értelmiségi) elitekhez és az értelmiségi szerepekre vonatkozó kutatásokhoz, a kontinuitás elméleteket látszanak igazolni, hisz a legtöbb tézis és modell a hatvanas évektől kialakuló, sajátos magyar társadalmi és politikai szerkezetek és jelenségek érvényesülését mutatja a nyolcvanas és a kilencvenes évek folyamataiban is. Ezek a folyamatok a „szocialista kispolgárosodás” elméletekben, a második gazdaság és társadalom elméletekben, vagy akár a kilencvenes évek konzervatív politológiájának és jelenkor történetírásának a Kádár-kort jellemző téziseiben jelennek meg. E kutatások a folyamatok értelmezésétől függetlenül az értelmiségkép, az értelmiségi szerepek folytonosságáról szólnak, de ha bekapcsoljuk az értelmiség tagoltságára vonatkozó, vagy azzal kapcsolatba hozható, pl. struktúrakutatási eredményeket, az értelmiség „visszaszorulása” és státuszvesztése, továbbá mint viszonylag egységes státuszcsoporthoz a felbomlása, már a kései államszocializmusban elkezdődött.

Az értelmiségi szerepfelfogásokat ismereteim szerint kevés empirikus kutatás érintette. Saját, 1991-es kutatásom eredményei sajátos értelmiségképet és értelmiségi szerepeket mutatnak. Az értelmiségi önmagukat alapvetően a társadalmi célokat meghatározó csoportként fogadják el, amit a nem-értelmiségi is elfogadnak. Az értelmiség társadalmi szerepeként az értelmiségi és a nem-értelmiségi is a professziót és a kultúraátadást fogadják el. Az értelmiség „társadalmi hivatását” maguk az értelmiségi elutasítják, csak a „kulturális vezető szereppel” azonosulnak. A nem-értelmiségi hasonlóan gondolkodnak az értelmiségről, azaz elfogadják a kulturális vezető szerepet, mint „hivatást”, de elutasítják azt, hogy az értelmiségnek társadalmi hivatása lenne. Ezek az empirikus eredmények azt igazolják, hogy a korábbi évtizedekben kialakult értelmiségi szerepek a poszt-szocialista átmenetben már nem „rezonáltak” az értelmiségi körében, ami azt jelenti, hogy ezek az értelmiségi szerepek alapvetően az értelmiségi elitek szerepeivé váltak, miközben az értelmiség nem elit pozíciójú

¹² Csizsák András– Kovács Imre, Kolosi Tamás, Róbert Péter, Sági Matild, Utasi Ágnes

tagjai „professzionizálódnak”, azaz egyre inkább profesziójukal és azok szerepeivel, nem pedig generális értelmiségi szerepekkel azonosulnak. A „generális” értelmiségi szerepek közül kutatásom eredményei alapján mind az értelmiségiek, mind a nem-értelmiségiek az értelmiség nembeli fogalmával összefüggőket fogadják el (a kultúra létrehozása és átadása, a társadalmi célok meghatározása). A korai kilencvenes évekre vonatkozó empirikus eredményeim is azt igazolják, hogy az értelmiség „széttagolódik”, egyre kevésbé jellemezhető (viszonylag) egységes strukturális csoportként.

Második hipotézisem a *dichotóm értelmiségképre* vonatkozik. Feltételeztem, hogy a poszt – szocialista átmenetben az értelmiségkép, az értelmiségi szerepek dichotóm ellentét párokkal jellemezhető. Ennek okát az értelmiségképpel összefüggő értelmiségi szerepek *egymást kizáró értelmezésében látom, aminek alapja a korábbi, viszonylag egységes értelmiségkép felbomlása*, azaz az értelmiségkép ellentétpárokba való „szerveződése” részben az értelmiség általános státuszvesztésével jár együtt. A korábbi, viszonylag egységes értelmiség tagolttá válása felszínre hozta az eltérő helyzetű, gondolkodású és világnézetű értelmiségi csoportok értelmiségképének lényeges eltéréseit. A dichotóm értelmiségképnek megvannak a történeti előzményei is, mind a hazai, mind az európai értelmiség történetében. Ezek sajátosságait és értelmiség-szociológiai háttérét az értelmiségi szerepek elemzésénél ismertettem. Melyek azok a főbb elemek, amelyek a dichotóm értelmiségképet jellemzik?

- Az elmúlt másfél évszázadban alakult ki az egyik, jellegzetes dichotómia, ami az értelmiségképet alakította, ez pedig az „*értelmiség kontra politika, értelmiség kontra politikus*” ellentéte.
- Hasonlóan az elmúlt évszázadban alakult ki az „*értelmiség kontra piac, értelmiség kontra kapitalizmus*” szembeállítás.
- A hazai értelmiség-történet két, sajátos dichotómiát termelt ki, ezek egyike a „*középosztály kontra értelmiségi*”, a másik, ezzel csak részben összefüggő dichotómia a „*népi kontra urbánus*” dichotómia.
- A poszt – szocialista átmenet új dichotómiája a „*kritikai kontra elkötelezett értelmiségi*” értelmiségképpel összefüggő szerepek.

7. A kiinduló állítások és az eredmények: egyezések és eltérések

Jelen kutatási kiegészítő zárójelentésemben már utaltam néhány eltérésre az eredeti pályázati elképzelésekhez képest. A továbbiakban röviden vázolom a kiinduló állítások, valamint az eredmények egyezéseit és eltéréseit.

7.1. Kiinduló hipotézisek

Kutatásunk hipotézisei, amelyeket a pályázati anyagban is felvázoltam, igazolódtak, mind az értelmiség státuszvesztésére, mind az értelmiségkép „dichotomizálódására” vonatkozóan. Nem foglalkoztunk kiemelten az értelmiség *professzionizálódására* vonatkozó hipotézisünkkel: az elemzett írások kevésbé koncentrálnak erre a folyamatra, ám a professzionizálódást mint folyamatot tényként fogadják el, mint ahogy meglehetősen elterjedt az értelmiség professzionális csoportokra tagolódásának az elfogadása, beillesztve az egységes értelmiségi kultúra és a strukturálisan (viszonylag) egységes értelmiségnek a felbomlási folyamatába.

7.2. Értelmiségkép és az értelmiség–problematika tematikai csoportjai

A kiinduló állításainkat leginkább e ponton kellett átgondolni és revidálni. Azt vártuk, hogy a korábbi kutatások eredményei alapján egy tagolt értelmiségi szerepkészlet jelenik meg az elemzett írásokban. Az eredmények két területen kulmináltak, ahogy azt már kifejtettem:

- az értelmiségi szerepek a három, „történeti értelmiségtípus” szerepeire redukálódtak,
- az értelmiségi szerepeket, az értelmiség szerepeit az érvényesülő értelmiségkép, azok mögött pedig az értelmiség történeti típusainak sajátosságai magyarázzák.

A kutatási eredmények hatására ennek megfelelően *az egyes értelmiségi típusokhoz kötődő szerepekre koncentráltunk, amelyeket a magyar értelmiségtörténet kulturális törésvonalai is lényeges módon alakítanak.* Ez azt jelenti, hogy az értelmiségről kialakított véleményekben, értelmiségfogalmakban és értelmiségi vitákban *szorosan összefonódnak az értelmiségtípusok és a hazai kulturális törésvonalak hatásai.* Ennek eredményeként valóban beszélhetünk a különböző értelmiség felfogások közötti dichotóm viszonyról. Ez azt is jelenti, hogy a *különböző értelmiségi csoportok között alig van párbeszéd, az értelmiségi diskurzus a hasonló értelmiségképet (kulturális örökséget, világképet és ideológiát) elfogadók között zajlik.* Az esetleges vitákban a „másik fél” álláspontja csak mint a saját vélemény bírálható oppozíciója jelenik meg. Ennek eredményeként az egyes értelmiségi (elit) csoportok között nincs érdemi párbeszéd, az egyes csoportok a *saját hetilapjaikban és folyóirataikban publikálnak és fejtik ki véleményüket.* Ez alól csak a tudományos elemzések viszonylag kis számú írása jelent kivételt. A kutatás lezárásakor úgy tűnt, az eltérő értelmiségkép, az ehhez kapcsolódó szerepek között erőteljes kulturális, és ezeken alapuló ideológiai, valamint politikai törésvonalak alakultak ki.

7.3. Értelmiségelméletek, értelmiségkép és az elit: az értelmiségi elitek önképe?

A vizsgált korszak értelmiségre vonatkozó írásaiból erőteljesen kibontakozik egy korántsem új, de napjainkra egyre egyértelműbb tendencia: az értelmiségre, az értelmiség szerepeire vonatkozó írások *meghatározó módon az értelmiségi elitek, az értelmiségi csoportok elitjeinek a helyzetét és énképét, ideológiáit írják le.* Az a strukturális társadalmi csoport, amit korábban Kelet-Európában értelmiségnek hívtak, szétesett, legtöbb csoportja a középosztályok közé emelkedett, így a korábbi, „hagyományos” értelmiségi szerepek és értelmiségkép az értelmiségi elitek énképévé alakult át. Ez nem jelenti azt, hogy ezek az értelmiségi elitcsoportok *változatlanul ne a már nem is létező értelmiség nevében fogalmazzák meg saját, vagy más társadalmi aktorok céljait és ideológiáit, vagy hogy ne fogalmazódnának meg a már nem létező, de egységesnek gondolt értelmiség társadalmi szerepeire vonatkozó elvárások.*